

Момчил Младенов (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)

НЯКОИ АСПЕКТИ ОТ БАЛКАНСКАТА ПОЛИТИКА НА ШАРЛ I Д'АНЖУ

SOME ASPECTS OF THE BALKAN POLICY OF CHARLES THE FIRST OF ANJOU

The author traces the establishment of Charles of Anjou in Southern Italy and Sicily during the years 1266–1268. Attention is paid to the transformation of his kingdom into a successor of the ambitions of the Normans to the lands in the Balkans (11th–12th centuries). Special attention is paid to the transformation of Bulgaria into an ally of the Neapolitan Court. The author traces the detailed negotiations between them in 1272–1275 and their results. The author assumes that these negotiations are fundamental for the government of the Bulgarian ruler Konstantin-Asen Tih (1257–1277). The contacts of Bulgaria with Naples continued up to King Georgi I Terter (1280–1292), who also became an ally of Charles of Anjou. The defeat of the Neapolitans in 1281 (the battle in Berat) spoils the political plans of the Bulgarian ruler. After the Sicilian Vespers (1282) the political and military power of Charles of Anjou diminishes. This causes the end of his “Balkan policy”. Bulgaria withdraws into the horizons of the Balkan world again.

Keywords: Balkans in the second half of the 13th century, Bulgaria, Byzantium, Neapolitan Kingdom, Albania

Възходът на Шарл I д'Анжу.

Връщането на Константинопол под византийска власт (15 август 1261 г.) предизвиква силен отзвук в Западна Европа. Той се чувства най-силно в Сицилийското кралство, което става център на плановете за възстановяване на Латинската империя на Босфора. Двигател на тези схеми е един от най-значимите политици и военачалници от втората половина на XIII век – Шарл I д'Анжу. Дипломатическият и военен конфликт между него и византийския император ще засегне цялото Средиземноморие и ще се превърне в определящ фактор в европейската история през този период. От едната страна е Византия, където през 1259 г. властта е поета от Михаил VIII Палеолог. Този способен държавник успява да обнови имперската мощ, но на висока цена. Натрапването на Лионската уния, финансовите трудности и разрухата на военограничната зона в Мала Азия са само част от негативите в неговото управление. Цялостният ход на събитията за византийската страна показва, че освобождаването на Константинопол от латинска власт не е събитие, натоварено само с положителни страни. На практика се поражда вълна от нови предизвикателства и проблеми. Най-важно място сред тях заема „източната политика” на Шарл I д'Анжу, чиято основна цел се заключава в унищожаването на „гръцката империя”.

Как братът на френския крал Луи IX Свети се оказва във водовъртежа на събитията? По инициатива на папа Урбан IV (1261–1264) през пролетта на 1262 г. Шарл д'Анжу поема задължението да изтласка Хохенщауфените от Италианския юг. В замяна на това получава редица отстъпки, в това число и правото на императорски титул (Runciman 1958: 66–76, Dunbabin 1998: 23–43). Условията са потвърдени и от новия папа Климент IV (1265–1268), който открито симпатизира на тази кауза. По това време германските владения в Италия се управляват от Манфред – син на Фридрих II (1212–1250). Сблъсъкът между неговите войски и френските части става на 26 февруари 1266 г. при Беневенто. Манфред претърпява поражение и пада убит. Опитът на принц Конрадин да съхрани позициите на Хохенщауфен в региона също се проваля. На 23 август 1268 г. той е разгромен при Талякоццо¹ (Runciman 1958: 110–114). Това бележи окончателното изтласкване на германската власт от Италианския юг.

Сицилийското кралство и Византия

Първите сигнали за агресивните планове на Шарл д'Анжу спрямо Византия се свързват с действията за присъединяване владенията на Манфред на Балканите и о-в Корфу² (Geanakoplos 1959: 192–193, Nicol 1972: 177, Ducellier 1981: 177–178). Установяването на цариградския латински ексимператор Бодуен II и неговия син Филип дьо Куртене в неаполитанския двор също дава импулс на замислите за изтласкването на ромеите от Константинопол. Не на последно място в тази насока трябва да се постави и пристигането в анжуйския двор на ахейския княз Гийом II, чиято дъщеря Изабела се венчава за сина на Шарл – Филип д'Анжу (25 април 1267 г.). По този начин се стига до договора от Витербо (май 1267 г.), който под егидата на папата подписват споменатите политически лидери. Този документ се превръща в програма за осъществяването на поход за унищожаването на Византия. В текста окончателно са определени условията по брака на ахейската принцеса Изабела и Филип д'Анжу. Първостепенно място сред тях заема клаузата, според която след смъртта на Гийом II ахейското княжество преминава под контрола на техните деца, т.е. на дом Анжу. В контракта също така пунктуално се визира бъдещата подялба на византийските владения и задълженията на страните от коалицията. Съюзът е скрепен окончателно с брака на Беатрис (Беатриче) (дъщеря на Шарл I д'Анжу) и сина на Бодуен II Филип дьо Куртене (Nicol 1992: 189).

Дори и повърхностен поглед показва, че истински господар на положението и разпоредител със събитията е сицилийският владетел. Това е напълно обяснимо с оглед неговите финансови и военни възможности. Остатъкът от управлението и живота на Шарл д'Анжу са посветени на усилията за реализирането на договора.

Първоначално изпълнението на тези замисли е отложено под натиска на папа Климент IV, който води преговори с византийския император за сключването на уния. Смъртта на римския първосвещеник (28 ноември 1268 г.) нарушава крехкото равновесие. Шарл д'Анжу се заема активно да изпълни антивизантийските си планове. Единствената пречка се оказва липсата на достатъчно финансови и военни

ресурси. Поради това през цялата 1269 г. и част от 1270 г. неаполитанският двор е зает с търсенето на съюзници. През март 1269 г. е постигнато споразумение с графа на Шампан и крал на Навара Теобалд II (1253–1270). На 15 септември 1269 г. е сключен съюзен договор с унгарския крал Бела IV. През август 1270 г. в Сицилия пристига със свой корпус арагонският принц Феранте Санчо. Дипломатическите усилия в тази насока полага и съпругата на Бодуен II Мари дьо Бриен, която посещава дворовете на Кастилия и Арагон. Към коалицията се присъединява и сръбският владетел Стефан Урош I (1243–1276) (Geanakoplos 1959: 216–220). Опитите да бъде привлечена и Венеция, която може да осигури транспортирането по море на анжуйските войски, не се увенчава с успех. Шарл възнамерява да превърне Морея в основна база за действията си. Голям брой документи от това време свидетелстват за интензивните приготовления на сицилийския крал – в това число изпращането на редица разузнавачи и тайни доставки на оръжие и хора в Пелопонес (Geanakoplos 1959: 221).

Активната политика на Неапол заплашва да постави Византия в дипломатическа изолация. Дори в тази обстановка Михаил VIII Палеолог се ориентира далновидно. Той поставя пред френския крал Луи IX Свети въпроса за съвместен кръстоносен поход и подновяване на преговорите за сключването на уния. Освен това се отправя молба за упражняването на арбитраж от страна на френския двор в конфликта между василевса и Шарл д'Анжу. Светият крал отговаря положително на инициативата на ромеите. Неговата смърт при кръстоносния поход в Тунис (август 1270 г.) проваля реализирането на този замисъл. В тези условия само потапянето на анжуйския флот при буря (22 ноември 1270 г.) отлага кампанията против Империята (Bréhier 1933: 142, Гагова 2004: 173).

За сметка на това неаполитанският двор спечелва нови съюзници на Балканите в лицето на Никифор и Йоан Дука (синове на епирския деспот Михаил II), които си поделят властта съответно над Епир и Тесалия (Nikephoros Gregoras 1830: 105, Failler 1981: 184)³. В тази насока говори един анжуйски документ от 13 април 1273 г., който нарича севастократор Йоан “*Ducis Patere Karissimi amici nostri*”⁴ (Geanakoplos 1959: 231, n. 12). Вероятно това се явява *terminus ante quem* за договора между тесалийския владетел и Шарл. Същевременно е подновен съюзът със сърбите, докато отношенията с унгарското кралство са усложнени от факта, че през ноември 1272 г. е сключен византийско-унгарски договор (Georgii Pachimeres 1835: 5-7, Laiou 1972: 27, n. 56, Failler 1986: 46).

Особено благоприятно за сицилийската корона се развиват отношенията с албанците. През пролетта на 1270 г. под анжуйска власт пада Драч, който има голямо военно-стратегическо значение. През пролетта и лятото на 1271 г. неаполитанците пристъпват към масирано укрепване на града и региона. Опитът на василевса да разбунтува местните жители против новите им господари се проваля. На 21 февруари 1272 г. Шарл д'Анжу сключва съюзен договор с албанските аристократи и получава титлата „*Dei Gratia rex Siciliae et Albanie*”. Срещу

гарантирането на защита от ромеите и съхраняването на определени привилегии албанците признават сицилийския монарх и неговите наследници за владетели на “кралството Албания” (Regnum Albaniae). От друга страна албанските първенци получават от своя нов съюзник титлите “севаст”. С това Шарл демонстрира сериозните си намерения да усвои византийското политико-административно наследство във всички негови измерения (Матанов 2004: 191, Ducellier 1981: 263–265)⁵.

Годината 1274 г. е особено интересна при разглеждането на отношенията между Сицилийското кралство, Империята и Балканите. Наблюдава се своеобразно равновесие на силите. От една страна, на 10 март 1274 г. титулярният константинополски латински император Филип дьо Куртене дарява титула “Солунски крал” на втория син на сицилийския владетел – Филип д’Анжу. Това е пореден израз на надеждите за възстановяване на латинското господство на Изток. По същото време Михаил VIII Палеолог предприема мащабна военна операция по суша и море (пролетта на 1274 г.) срещу анжуйските бази и техните съюзници. Резултатите обаче не оправдават очакванията (Geanakoplos 1959: 278-279). Най-значимият епизод от тази паметна година, разбира се, е сключването на Лионската уния (6 юли 1274 г.). Привидното обединение на Рим и Константинопол в църковно отношение не прекратява конфликта. Опитът на Цариград да постави под въпрос съществуването на сръбската и българската църкви пред събора в Лион не се увенчава с успех (Дринов 1971: 373–387, Дјуџев 1975: 111–125). Като цяло можем да говорим само за отлагане на сблъсъка, за своеобразно „затишие пред буря”.

След смъртта на ахейския княз Гийом II (1 май 1278 г.) неговото княжество става владение на Шарл д’Анжу. Той незабавно изпраща администрация и военни части в региона. Известна компенсация за ромеите представлява връщането на почти целия архипелаг (без о-в Наксос) под властта на Константинопол (Georgii Pachimeres 1835: 411–413, Nicol 1962: p. 7, n. 28, Nicol 1972b: 63–64).

Стратегическото направление за неаполитаския двор остава трасето на Via Egnatia (Драч – Солун – Константинопол). За викарий на албанските области е изпратен пълководецът Юг дьо Русо дьо Сюли, на когото се възлагат големи надежди. Условието за военната кампания стават още по-благоприятни със смъртта на папа Николай III (август 1280 г.). Той неотклонно настоява да се шадят ромеите, след като са приели върховенството на римската църква. На 22 февруари 1281 г. за папа е избран кардинал Симон дьо Бриан, който приема името Мартин IV (1281–1285). Този френски духовник поставя Папството в интерес на анжуйския дом. Планове на Неапол са провалени след сражението при Бераг през пролетта на 1281 г., където неаполитанските войски са отблъснати (Georgii Pachimeres 1835: 519, Nikephoros Gregoras 1830: 149, Nicol 1972a: 189, Ducellier 1981: 254–255). В сицилийския двор става ясно, че е необходима по-сериозна дипломатическа подготовка. Шарл се връща към идеята за кампания по море, което означава, че е наложително да има подкрепата на венецианския флот.

На 3 юли 1281 г. в Орвието е подписан договор между Венеция, Шарл д'Анжу и Филип дьо Куртене. Централно място в документа заемат плановете за поход срещу Византия. Към това споразумение скоро се присъединяват и част от балканските владетели (господарите на Епир и Тесалия, българското царство и сръбското кралство) (Thiriet 1959: 152, Nicol 1972б: 69-72).

Този път примирието е немислимо. На 18 октомври 1281 г. папа Мартин IV издава була за отлъчването на Михаил VIII Палеолог от църквата (Les registres de Martin IV 1904: n. 25, Evert-Kappesova 1956: 310-316). С този акт унията между западната църква и цариградската патриаршия е анулирана. Походът на д'Анжу и неговите съюзници може да бъде осъществен без пречки. Избухването на т.н. Сицилийска вечерня (29 март 1282 г.) слага край на тези замисли. Поредният блестящ ход на византийската дипломация и подкрепата на арагонския флот променят хода на историята в Южна Италия и Сицилия.

Българското царство и антивизантийската коалиция на Шарл д'Анжу.

Как се стига до въвличането на българското царство в числото на неаполитанските съюзници? Необходимо е накратко да припомним основните събития в България след възцаряването на цар Константин Тих Асен (1257–1277).

Условия за подобряване на отношенията с Византия настъпват със смъртта на царица Ирина към края на 1268 г. или началото на 1269 г. Българският владетел се жени за племенницата на василевса Мария Палеологина Кантакузина. Императорът обещава да предаде на българите (под формата на зестра) черноморските градове Анхиало и Месемврия. Той обаче постоянно отлага изпълнението на това решение. Дори раждането на престолонаследника Михаил (преди 1272/3 г., когато се споменава като съцар) не променя ситуацията. Това принуждава българската страна да започне подготовка за военно решаване на конфликта. Моментът съвпада с установяването на първите дипломатически контакти между Търново и Неапол (Божилков-Гюзелев 1999: 512–513, Андреев 1978: 62–63).

За хода на преговорите говори едно писмо на Шарл д'Анжу до управителя на Апулия от 12 септември 1271 г. В него се заповядва да бъде оказана всестранна помощ на очакваните пратеници от Ахей, Сърбия, България и Албания или “от империята или кралството Загора” (Андреев 1978: 64, бел. 45, Ангелов 2004: 242). Става ясно, че в неаполитанската канцелария нямат ясна представа за новите си съюзници, щом се споменават отделно България и Загора. Известно е, че през XIII–XIV в. в западните документи българското царство често е наричано Загора (Гюзелев 1981: 185).

Българското пратеничество пристига при Шарл д'Анжу едва в началото на 1272 г. Самите преговорите са финализирани през лятото на същата година. За съжаление подробности за споразуменията между двете страни не са известни. Обстоятелството, че византийските извори не споменават сблъсъци с българите,

подказва възможността Константин Тих Асен да е заел изчаквателна позиция до осъществяването на грандиозните планове на Шарл. Ново българско пратеничество посещава неаполитанския двор през 1273 г. При завръщане си българските дипломати са придружени от владетеля на Тива, Никола дьо Сен Омер, който е в състояние да информира Шарл д'Анжу по-подробно за неговите балкански съюзници. През лятото на 1274 г., когато се провежда Вторият лионски събор, поредна българска мисия посещава Неапол. По обратния път търновската делегация е придружена от рицаря Лукизин от Флоренция и професора по право Стефано Белокане (Андреев 1978: 68–71).

Контактите между българското царство и Кралството на двете Сицилии продължават и през пролетта на 1275 г. По това време ромейската столица е посетена от абата на манастира Монте Касино Бернар. Преди това той разговаря с Шарл д'Анжу и успява да издейства примирие за периода от 1 май 1275 до 30 април 1276 г. (Билярски 1997: 179–180). Едно сведение от неаполитанския архив показва, че Бернар не е трябвало да подписва въпросното примирие до завръщането на неаполитанските пратеници от България. В тяхно лице отново виждаме рицаря Лукизин и професора по право Стефано Белокане. В началото на 1275 г. те със сигурност се намират в българската столица. От тези факти става ясно, че Шарл д'Анжу държи да съхрани добрите си отношения с балканските съюзници, сред които първостепенно значение се отдава на българското царство (Илиев 1998: 168–169). Тези обстоятелства дават право да се мисли, че цар Константин Тих Асен се присъединява към коалиция, която в очите на мнозина изглежда по-силната. Империята отново е поставена пред сериозни изпитания, а българите могат да очакват сериозни дивиденди при победа на д'Анжу.

Разбира се, рисковете за Търново остават. В тази насока може да се приеме монголоторатарското нашествие в Тракия през 1273 г. (Georgii Pachimeres 1835: 322–323, Margos 1965: 296). Вероятно в тези събития трябва да видим намеса на византийската дипломация. Известно е, че Михаил VIII Палеолог успява с цената на големи отстъпки да привлече татарския вожд Ногай (Georgii Pachimeres 1835: 342–344, Павлов 1995: 124, Ников 1919–1920: 11–12, Златарски, 1994: 527)⁶. Ще напомним, че този съюз слага началото на най-тежкия период в българо-татарските отношения, който се характеризира с доминирането на степния господар в политическия живот на българската държава (Павлов 1989: 25). Последвалите години, които съвпадат и със селската война на Ивайло, водят до спиране на контактите със Сицилийското кралство и изолирането на България от международната политика.

Промяна в обстановката настъпва при подновяването на антивизантийските планове с договора от Орвието (3 юли 1281 г.), който бе споменат по-горе. Това отворя пътя за реанимиране на заглъхналите през предходните години преговори с балканските държави. Към възродената под егидата на Шарл д'Анжу коалиция се присъединява и цар Георги I Тертер (1280–1292). Информация за това се съдържа в текста на едно писмо на Шарл д'Анжу от 10 юни 1281 г. до ковчежниците на

крепостта „Сан Салвадор” (Христоматия 1978: Т. 2. 134). На последните се заповядва да предоставят на българските дипломати необходимите средства, за да дойдат при сицилийския владетел, който по това време се намира във Витербо. Допълнителни данни се четат в друго писмо на краля, този път до управителя на гр. Бари – Луи дьо Монтибус (9 юли 1281 г.). В него също се поръчва да се набавят необходимите средства за посрещане пратениците на императора на Агагора (т.е. Загора). Те следва незабавно да бъдат изпратени във Витербо или Неапол с придружители, защото не познават пътищата. От 10 юли с. г. датира друго писмо със сходно съдържание, този път до управителя на Капуа.

От тези документи може да се приеме, че българското пратеничество пристига в Южна Италия в началото на юли 1281 г. На проведените преговори е постигнат консенсус за провеждането на съвместни военни действия против Византия (Андреев 1978: 73–74). Във връзка с тези събития цар Георги I Тертер проявява инициативата да включи в коалицията и тесалийския севастократор Йоан I Ангел. Факт, който мимоходом споменахме и по-горе. Съюзът е скрепен с брака на тесалийската принцеса и българския престолонаследник Теодор Светослав (Цветкова 1948: 415–417, Божилов-Гюзелев 1999: 537).

Успоредно с това разполагаме с редица византийски извори, които съобщават за поражения на българите от страна на империята през 1281/2 г. Вероятно тези сблъсъци стават успоредно с военните действия при Берат. И този път сценарият на византийската дипломатия се повтаря. Заплахата от страна на Ногай парализира действията на търновския владетел (Петков 1990: 3–14). Това бележи и края на българското участие в източните планове на Шарл д'Анжу. Последвалата Сицилийска вечерня (29 март 1282 г.) подкопава политическото и военно могъщество на неаполитанското кралство. През следващите десетилетия Балканите остават встрани от кръгозора на южноиталианските владетели.

Направеният кратък преглед на основните моменти от балканската политика на Шарл I д'Анжу очертават нейните мащабни измерения. Виждаме, че в нея са въввлечени почти всички политически и военни фактори в региона. По този начин Балканите стават звено от големия конфликт, който обхваща цялото Средиземноморие. Активността на Неапол внася на полуострова своеобразна динамика, използвана от балканските владетели за търсенето на самостоятелност или териториални придобивки. Съюзът между Търново и Сицилийското кралство бележи излизането на българското царство от рамките на балканската политика и традиционния двубой с Византия. Параметри, които са характерни за предходната и по-късна история на средновековната българска държава. Събитията показват, че това явление е временно, но неговото значение в българската и балканската действителност през средните векове не бива да се подценява.

БЕЛЕЖКИ

¹ Конрадин е заловен и екзекутиран през октомври същата година.

² След сражението при Беневенто въпросните земи са под контрола на управителя на о-в Корфу Филипо Кинардо. Скоро след това той е убит от агенти на епирския деспот Михаил II и властта се предава на сина му Гадзо Кинардо. На 16 януари 1267 г. последният е обявен от Шарл д'Анжу за капитан-генерал на о-в Корфу.

³ Смъртта на деспот Михаил II се отнася в периода от май 1267 до август 1268 г.

⁴ С въпросния документ се разрешава свободният износ на коприна за Апулия и внос на 20 коня оттам.

⁵ Анжуйската власт е олицетворявана от назначаваните от Неапол „капитан и генерален викарий на Албания”.

⁶ Изследователите се колебаят при датирането на тези събития. Посочват се годините 1271 или 1272 г.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 2004: Ангелов, П. Средновековната българска дипломация. 2 изд. София

Андреев 1978: Андреев, Й. Отношенията между България и Неаполитанското кралство. – Исторически преглед, № 4.

Биярски 1997: Биярски, Ив., И. Илиев. Папа Николай IV и българите. – Исторически преглед, № 5-6.

Божилков-Гюзелев 1999: Божилков, Ив., В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV в. „Анубис”. София.

Гагова 2004: Гагова, Кр. Кръстоносните походи и средновековна България. УИ „Св. Климент Охридски”, С.

Гюзелев 1981: Гюзелев, В. Българската средновековна държава (VII–XIV в.). – Исторически преглед, № 3-4.

Дринов 1971: Дринов, М. Въпросът за българската и сръбската църква пред съдилището на Лионския събор в 1274. – В: Избрани съчинения. Т. 1. С.

Златарски, 1994: Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове. Т. 3. Второ българско царство. България при Асеневци (1187–1280). 1. изд. 1940, reprint, Академично издателство „Проф. М. Дринов”, С.

Илиев 1998: Илиев, Ил., Ив. Биярски. Неизползвано известие за българската история в документ от времето на крал Шарл д'Анжу (1266–1285). – Исторически преглед, № 3–4.

Матанов 2004: Матанов, Хр. Балкански хоризонти. История, общества, личности. Т. 1. „Парадигма”, С.

Ников 1919–1920: Ников, П. Татаробългарските отношения през Средните векове с оглед към царуването на Смилеца. – Годишник на СУ, Исторически факултет, XV–XVI.

Павлов 1989: Павлов, Пл. България, “Златната орда” и куманите (1242 – около 1274). – Векове, № 2

Павлов 1995: Павлов, Пл. Татарите на Ногай, България и Византия (около 1270–1302). – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 4. Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий”, Велико Търново

Петков 1990: Петков, К. България и византийско-неаполитанският конфликт през 1281 г. – Военно-исторически сборник, № 4

Христоматия 1978: Христоматия по история на България. Т. 2. съставители *П. Петров, В. Гюзелев, С.*

Цветкова 1948: Цветкова, Б. Българо-тесалийските отношения по времето на Георгий I Тертерий. – Известия на българското историческо дружество, 22–24.

Bréhier 1933: Bréhier, L. Une ambassade Byzantine au camp de St. Louis devant Tunis. – In *Mélanges Iorga*, Paris.

Dunbabin 1998: Dunbabin, J. Charles I of Anjou: Power, Kingship and State-Making in Thirteenth Century Europe. Longman, London-New York.

Ducellier 1981: Ducellier, A. La Façade maritime de L'Albanie au Moyen age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle. Thessaloniki.

Dujčev 1975: Dujčev, I. Carlo I d'Angio, gli Slavi meridionali e il Concilio di Lione del 1274. – In: Studi in memoria di P. Adiutu Putignani. Cassino-Bari.

Evert-Kappesova 1956: Evert-Kappesova, H. Une page de l'histoire des relations byzantino-latines. – *Byzantinoslavica*, 17, № 1

Failler 1981: Failler, A. Chronologie et Compositions dans L'Histoire de Pachymère. – *Revue des etudes Byzantines*, vol. 39, part 2

Failler 1986: Failler, A. La proclamation impériale de Michel VIII et d'Andronic II. – *Revue des etudes Byzantines*, vol. 44

Geanakoplos 1959: Geanakoplos, D. The Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258–1282. A Study in Byzantine-Latin Relations. Harvard University Press. Cambridge Mass.,

Georgii Pachimeres 1835: Georgii Pachimeres De Michaelo et Andronico Palaeologis. ed. I. Bekker. Bonn.

Laiou 1972: Laiou, A. Constantinople and the latins. The Foreign Policy of Andronicus II 1282–1328. Cambridge, Mass.

Les registres de Martin IV 1904: ed. *M. Olivier-Martin*, Paris.

Margos 1965: Margos, A. Deux sources arméniennes du XIIIe siècle concernant certains événements historiques du Second Empire bulgare. – *Études balkaniques*, № 2-3

Nicol 1962: Nicol, D. The Greek and the Union of the Churches. The Report of Ogerius, Protonotarius of Michael VIII Palaiologos, in 1280. – In *Proceedings of the Royal Irish Academy*, 63, sect. C, no. 1 Dublin

Nicol 1972a: Nicol, D. The Relations of Charles of Anjou with Nikephoros of Epiros. – *Byzantinische Forschungen*, № 4.

Nicol 1972b: Nicol, D. The Last Centuries of Byzantium 1261–1453. London

Nicol 1992: Nicol, D. Byzantium and Venice. A study of diplomatik and cultural relations. Cambridge University Press. Cambridge

Nikephoros Gregoras 1830: Nikephoros Gregoras. *Bizantina historia*. ed. L. Schopen, I. Bekker, Bonn, 1830–1845.

Runciman 1958: Runciman, S. The Sicilian Vespers: A History of the Mediterranean World in the Later Thirteenth Century. Cambridge University Press, Cambridge.

Thiriet 1959: Thiriet, Fr. La Romanie vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe–XVe siècles). Paris.